

12. **Лихолобова З. Г.** Долі командирів індустрії в тридцяті роки / З. Г. Лихолобова // Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 1. – С. 365–382.
13. **Михайличенко В. В.** За вищою нагородою – найвища міра покарання / В. М. Михайличенко // Реабілітовані історією. Луганська область. – Кн. 1. – С. 203–207.
14. Назвемо всіх поіменно // Реабілітовані історією. Луганська область. – Кн. 2. – Луганськ, 2005. – С. 37–696.
15. **Терещенко Р.** З когорти петровців / Р. Терещенко // Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Д., 1999. – С. 286–292.
16. **Терещенко Р.** Захисник «ворогів народу» / Р. Терещенко // Там само. – С. 342–350.
17. **Терещенко Р. К.** Минуле з гірким присмаком / Р. К. Терещенко, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко. – Д., 2002.
18. **Толстих І.** Дійшла черга до делегатів з'їзду «переможців» / І. Толстих // Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Д., 1999. – С. 322–327.

Надійшла до редколегії 11.10.2009.

УДК 94:372.(477)»1955/1965»

О. Ф. Нікілєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДИТЯЧІ ДОШКІЛЬНІ ЗАКЛАДИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА СЕРЕДИНИ 1950-х – СЕРЕДИНИ 1960-х рр.: РЕАЛІЇ СТАНУ І ФУНКЦІОНУВАННЯ

Висвітлено стан та умови, в яких доводилося функціонувати дитячим дошкільним закладам у соціально-економічних реаліях українського села середини 1950-х – середини 1960-х рр. Проаналізовано причини такої ситуації.

Ключові слова: село, дитячі дошкільні заклади, соціально-культурний розвиток, соціальна інфраструктура.

Рассмотрены состояние и условия, в которых функционировали детские дошкольные учреждения в социально-экономических реалиях украинского села середины 1950 – середины 1960-х гг. Проанализированы причины такой ситуации.

Ключевые слова: село, детские дошкольные учреждения, социально-культурное развитие, социальная инфраструктура.

It is told about the situation and the conditions of the children's establishments in the social-economic rels of the Ukrainian village in the middle of the 1950-th and in the middle of the 1960-th years. It is analysed the situations of this condition.

Key words: village, agriculture, kindergartens, social-culturel development, social structure.

Вітчизняна аграрна історія хоч і має серйозні напрацювання, проте, належать вони, в основному, до матеріально-технічної та організаційно-господарської царини. Через це однією з найменш розроблених проблем є соціальна історія селянства. Зокрема – другої половини ХХ ст. І хоча в останній період з'явилися праці І. Лубко [7], В. Марчука [8], В. Рибак[9], І. Романюка [10], присвячені цій проблемі, проте розглядаються в них лише окремі її аспекти. У першу чергу, матеріально-господарські проблеми різних категорій дорослого сільського населення, питання соціальної інфраструктури села взагалі: стану населених пунктів, самих помешкань селян, їх електрифікації, телефонізації, радіофікації. Тож, значне коло проблем соціально-культурного, соціально-побутового характеру ще

не знайшли свого висвітлення. До їх числа, зокрема, належить і така практично не досліджена, як умови, в яких відбувалося виховання підростаючого покоління, реалії, в яких функціонували сільські дитячі дошкільні заклади, місце їх у системі поглядів колгоспного керівництва, взагалі стан системи дошкільних закладів на селі. До певної міри заповнити існуючу наукову прогалину покликана дана публікація.

Як відомо, важливе значення для успішної та ефективної роботи будь-якого підприємства, установи, організації має такий фактор, як наявність можливостей для задоволення не лише матеріальних, а й різноманітних духовних та соціально-культурних потреб своїх працівників та членів їхніх родин, забезпечення повноцінного виховування та фізичного і духовного розвитку їхніх дітей. Проте, у 1950-х – першій половині 1960-х рр. цей аспект життя на селі, як і багато інших, був невідповідним ані вимогам часу, ані потребам населення.

Так, серйозною проблемою для села було виховання його маленьких мешканців дошкільного віку. Незважаючи на те, що ситуація з дитячими дошкільними установами була непростою і у місті, ні в яке порівняння з нею вона не йшла на селі. Якщо у містах дитячі садки і ясла знаходилися на утриманні держави і великих промислових підприємств, мали досить солідну матеріальну базу, відповідне продуктове, медичне, освітньо-виховне забезпечення, за ними здійснювали систематичний догляд соціальні та інші установи, то на селі така система знаходилася у зародковому стані. Тут дитячі дошкільні заклади були двох категорій: стаціонарні та сезонні. Стаціонарними або постійно діючими, у сільській місцевості називалися дитячі садки і ясла, що працювали більше 10 місяців. Становили вони мізерну частку існуючих у господарствах виховних закладів. Так, за річними звітами колективних господарств у 1955 р. їх нараховувалося 387 одиниць, а у 1960 – 463 [11, с. 20; 12, с. 13], що становило чверть процента від загальної кількості сільськогосподарських артілей.

Пояснювалося це тим, що, як у місті, на селі весь тягар по відкриттю і утриманню дитсадків лягав на підприємства. Переважна ж більшість господарств, через слабкість своїх бюджетів, не могла їх утримувати і забезпечувати цілорічно високий рівень догляду дітей. Хоча в республіці і мав місце процес будівництва за рахунок колгоспів повноцінних дошкільних закладів, які відповідали всім вимогам часу і не поступалися ні чим аналогічним закладам у містах. Частина з них за своїми характеристиками навіть перевершували їх. Наприклад, у 1965 р. постійно діючі дитячі заклади колгоспів «Пам'яті Ілліча» Черкаського району, «Радянська Україна» та «Комуніст» Шполянського району Черкаської області, ім. Леніна Бахчисарайського району та радгоспу «Молода гвардія» Джанкойського району Кримської області були представлені на Всесоюзній виставці досягнень народного господарства у Москві, а дитячий садочок с. Булахівка колгоспу «Україна» Павлоградського району Дніпропетровської області – на Українській Республіканській виставці досягнень народного господарства у Києві, де був нагороджений дипломом цієї виставки [14, с. 71]. Однак, таких садків були одиниці.

Основну масу дитячих дошкільних закладів становили установи сезонного типу, що створювалися на період напружених сільськогосподарських робіт з березня по жовтень. Їх відкриття, кадрове, продуктове, матеріальне забезпечення, організація виховання, медичного нагляду були додатковим навантаженням для голів колгоспів серед інших численних обов'язків організаційно-господарського характеру.

За умов, коли від керівників господарств вимагалось, понад усе і в першу чергу, виконання основних функцій колективних господарств – забезпечення у належних обсягах виробництва для держави сільськогосподарської продукції, ця ділянка їхньої роботи була у них далеко не на першому місці, і вони не приділя-

ли їй належної уваги. Багато хто з них взагалі вважав для себе зайвим клопотом мати такі установи у своїх сільгоспартіях. Наприклад, у 1955 р. голова колгоспу ім. Будьонного Херсонської області С. Дробот заявляв, що не знаходить за потрібне організовувати дитячі ясла і вважає взагалі зайвим розмовляти на цю тему [15, с. 4].

Тож звичним явищем були затримки з відкриттям дитячих закладів, часом – доволі значні. У багатьох господарствах вони не працювали зовсім. Так, у 1955 р., за даними перевірок партійних, освітніх та статистичних органів по республіці спостерігалася така картина: на 5 березня зовсім не розпочали свою роботу дитячі заклади в Одеській, Сталінській, Ворошиловградській і Кіровоградській областях; на 27 квітня у Немирівському районі Вінницької області у всіх його 42 колгоспах працювало лише 22 дошкільні установи; на 30 квітня на Київщині у Броварському районі у 26 його колгоспах, що склалися з 92 сіл, працювало лише 15 дитячих садочків, у Бориспільському – у 29 господарствах, а це 104 села, – 22 дитячі установи і аналогічна ситуація спостерігалася у всіх її районах; на 1 червня у Волинській області, яка мала 581 колективне господарство, було відкрито менше, ніж по одному садочку на колгосп, а у Любечському районі Чернігівської – на цей час не було жодного. У Херсонському районі однойменної області у багатьох господарствах у тому році дитячі садки взагалі не функціонували [15, с. 4].

Через це десятки тисяч жінок щорічно вилучалися з колгоспного виробництва. Не менше їх стояло перед проблемою виходу на роботу за рахунок полишення, якщо були такі можливості, дітей на когось з непрацевдатних або пенсійного віку членів родини. Для тих же, у кого такої можливості не було, поставала серйозна дилема виконувати або материнські, або посадові обов'язки. По суті, керівники господарств не розуміли не лише соціального, а й економічного значення для їхньої економіки дитячих дошкільних закладів. Адже кожен з них давав можливість вивільнити від роботи по догляду за дитиною щороку десятки жінок, робочі руки, спеціальні знання та організаційні здібності яких, загалом, компенсували витрати на утримання кожного такого закладу.

Таке ставлення до дитячих садків з боку очільників господарств визначало серйозні проблеми у їх функціонуванні. Вони відкривалися у непристосованих, погано обладнаних, а то й взагалі аварійних будівлях, здебільшого господарського призначення, у жилих будинках колгоспників. За місцем свого розташування та площею вони не відповідали вимогам санітарних норм. Наприклад, у 1955 р. у с. Майстрова Воля колгоспу ім. Калініна Ярупського району Житомирської області діти були розміщені у клубному приміщенні, розташованому на колгоспному господарському дворі, де знаходилася велика рогата худоба, коні, вівці. У колгоспі ім. Хрущова Каланчакського району Херсонської області дитсадок розміщувався у приватному будинку і мав лише дві кімнати. Господар систематично обмежував персонал у його обов'язках по догляду за дітьми, а самим дітям забороняв користуватися озелененою частиною двору, через що ті мусили перебувати весь час на сонці [13, с. 13].

Виконком Криничанської районної ради у 1959 р. на своєму засіданні, розглянувши стан дитячих ясел тільки в одному колгоспі – ім. Калініна, – констатував таку ситуацію: «У першій бригаді приміщення старе, знаходиться в стороні від центра населеного пункту бригади, що утруднює відвідування ясел дітьми. У другій бригаді спеціального приміщення ясел немає. І з року в рік ясла були у власних будинках колгоспників, разом з господарськими приміщеннями. У третій бригаді приміщення ясел погано відремонтовані, без вентиляції, криша тече. Територія не повністю загорожена, не озеленена, засмічена. Поруч з яслами знаходиться тваринницький двір» [1, с. 64]. У наступному році ситуація була зафіксована при перевірці іншого господарства району – колгоспу «Україна». Там, за-

значалося у матеріалах засідання райвиконкому, в одній бригаді діти розміщуються «в зовсім непристосованому приміщенні», в іншій – у жилому приміщенні колгоспників, де ясла займали одну кімнату для дітей «з загальним коридором для ясел і жильців цього будинку», приміщення дитячого будинку у третій бригаді розташовувалося на території молочно-товарної ферми. Такий же стан справ був у колгоспах «Зоря комунізму», «Дружба», ім. Леніна та інших [3, с. 152].

При цьому у колгоспах часто були будівлі або спеціально споруджені, або підготовлені для розміщення там дошкільних закладів. Проте вони, за рішенням керівників господарств, передавалися або під контори правлінь, або під житло для себе чи секретарів парторганізацій, або під інші цілі, що не мали відношення до дитячих закладів. Так, у колгоспі ім. Ворошилова Джанкойського району Кримської області відремонтоване і підготовлене для потреб дитячого садка приміщення було віддане для вирощування курчат. А у селі Гай-Ніжинка колгоспу ім. Енгельса Дрогобицької області спеціально збудований будинок для дитячих ясел зайняв під житло сам голова. Більше того, він запропонував колгоспникам, що мали дітей, написати розписки, що вони не хочуть віддавати своїх дітей до дитячого садка [13, с. 12]. У колгоспі 8 Березня Євпаторійського району Кримської області приміщення дитячого садка було зайнято під квартиру секретаря парторганізації господарства [15, с. 26]. У радгоспі «Победа» Каланчакського району Херсонської області половина приміщення, призначеного для дитячого садка, була зайнята конторою, і 26 дітей мусили тіснитися у двох невеликих кімнатах [13, с. 13].

Умови роботи дитячих садків були надзвичайно незадовільні. Їхні приміщення за своєю площею абсолютно не відповідали кількості дітей, що у них перебували. Вони не були електрифіковані і телефонізовані, їхні території були у занедбаному стані. У своїй більшості вони не мали навіть майданчиків, де б діти могли побавитися. Мав місце тотальний дефіцит усього необхідного для утримання дітей. Хронічно не вистачало кухонного і столового приладдя, твердого і м'якого інвентарю, постільної білизни, подушок, ковдр, ліжок, горщиків для відправлення природних потреб, рушників, посуду, ложок, іграшок. У більшості закладів – у комплексі. Тож діти, поки їхні батьки працювали, перебували у досить скрутних умовах. Через обмеженість кількості ліжок їх укладали спати туди по двоє. У разі ж відсутності такої можливості дітки мусили спати на підлозі, на набитих соломою матрацах. Нерідкими були випадки, коли дітей зовсім не клали спати, як, наприклад, у колгоспах Решетилівського, Ново-Санжарського, Машівського та Велико-Богданівського районів Полтавської області, де дитячі садки були розміщені в орендованих у колгоспників хатах і де для цього не було жодних можливостей [15, с. 3].

Через відсутність рушників діти часто не вмивалися впродовж цілого дня. А через нестачу ложок, тарілок, стільців мали місце складнощі з їх годуванням. Наприклад, у 1955 р. в колгоспі ім. Чапаєва Харцизького району Сталінської області на 46 дітей дитячого садка, який розміщувався у приміщенні, розрахованому на 20 осіб, був лише один рушник, один стільчик, один горщик та 9 ложок [13, с. 15]. У дитячому садку колгоспу ім. Хрущова с. Михайлівка Березанського району Київської області на 35 дітей було 10 тарілок і їх годували по черзі, а в колгоспі ім. Ворошилова с. Фастівочка Маківського району цієї ж області дитячий садок був відкритий у найманій хаті, де жили господарі (санітарний стан хати і подвір'я були незадовільними), діти їли за довгою лавою, стоячи, бо не було стільців та столу [13, с. 15]. З цього приводу відділ статистики населення та охорони здоров'я ЦСУ республіки у своїй доповідній записці до ЦК КПУ та Ради міністрів республіки «Об обслуживании детей в колхозных детских яслях» так охарактеризував ситуацію: «В большинстве яслей (так у документації називалися колгоспні дошкільні

заклади – О. Н.) не хватает ложек. Кормят детей в несколько очередей» [13, с. 14]. У 1960 р. Щорський районний відділ народної освіти у Дніпропетровській області сповіщав, що у всіх його 55 колгоспних сезонних дитячих садках не вистачало столів і стільців 75–80 %, що «не вистачає стандартних меблів, стільчиків для 4–6-місних столів, стільців для годування грудних дітей, шкафчиків для одягу зовсім немає. Іграшок для дітей раннього віку та для дошкільнят дуже мало. Немає матеріалів і обладнання для трудового виховання» [4, с. 104].

Не менш складною була і ситуація з харчуванням дітей. Упродовж всього періоду характерною ознакою дитячих садків була обмеженість асортименту продуктів, низькі їх поживність, калорійність та вітамінізація. Основу харчового раціону в них у другій половині 1950-х рр. становили картопля, пшоно, борошно грубого помелу та олія. Майже повністю було відсутнє забезпечення крупами, жирами. Навіть були проблеми з хлібом. Оскільки він завозився раз на тиждень, то його або не вистачало, або діти нерідко їли черствий, а то й цвілий хліб. У 1955 р. Міністерство освіти у своєму звіті про ситуацію у колгоспних дитячих садках називало таку ситуацію типовою і наводило десятки прикладів по всіх областях республіки. Так, у дитячому садку колгоспу ім. 8 Березня Братського району Миколаївської області дітей щоденно годували галушками з борошна грубого помелу та супом з пшона, заправленим олією, а в колгоспах ім. Леніна та ім. Шевченка Срібнянського району Чернігівської області, окрім пшона та картоплі, діти нічого не отримували на день [13, с. 14]. Там же, де видавалися додаткові продукти, вони видавалися у вкрай мізерній кількості. Наприклад, дитячий садок с. Єланівка колгоспу ім. Щербакова Новобузького району Миколаївської області, в якому перебувало 20 дітей, окрім 1,5 кг кукурудзяного борошна низької якості та 1,5 кг пшеничного борошна простого помелу на день отримував ще 2 яйця та 6 л. молока [13, с. 14].

Колгоспи навіть не переймалися питаннями постачання до своїх дошкільних закладів вітамінної продукції. У 1958 р., наприклад, Криничанська районна рада Дніпропетровської області, через вкрай низьку забезпеченість дитячих садків у своїх колгоспах овочами і фруктами прийняла навіть рішення про виділення кожному господарству по 300 крб (у сучасному грошовому еквіваленті це приблизно 150 грн) для проведення вітамінізації їхніх дітей [1, с. 63].

У першій половині 1960-х рр. ситуація мало змінилася на краще. Як і раніше, дитячі дошкільні установи не забезпечувалися належним асортиментом продуктів. Мала місце заміна цінних у біологічному плані продуктів іншими, менш поживними. У багатьох колгоспних садках замість масла вершкового, сиру, м'яса, риби, яєць споживалися тільки круп'яні та макаронні вироби, картопля, сало, маргарин та олія. Як і раніше, діти не отримували або отримували у неналежній кількості молоко, вітаміни, солодощі. Наприклад, при перевірці у 1960 р. колгоспних дитячих садків Кіровоградської області з'ясувалося, що всі перевірені заклади недоотримали масла вершкового 303 кг, молока – 4550 кг, цукру – 63 кг, більше того у них навіть дітей ясельних груп годували салом і маргарином замість масла [18, с. 53]. А виконавчий комітет Криничанської районої ради Дніпропетровської області, перевіривши у 1965 р. стан з харчуванням у дошкільних закладах своїх колгоспів, виявив таку картину: «Харчування складалося з борошна, вермішелі, пшона, молока. Зовсім не видавалися мед, масло, сметана. А фрукти видавалися у недостатній кількості. Харчування було малокалорійне, одноманітне» [2, с. 19].

Відповідними стану роботи і матеріальної бази колгоспних дитячих закладів були виховання і догляд за дітьми. Через низький якісний склад працівників вони були на вкрай низькому рівні. Це пояснювалося тим, що працювали там вихователями і завідуючими не фахівці, а випадкові люди, призначені головами колгоспів зі складу членів артіль. Через нерозуміння ролі і значення дошкільних дитя-

чих закладів у житті селян, вони не вважали роботу у них важливою ділянкою. Тому й не дбали про те, щоб у господарствах були фахові вихователі. Навіть на спеціальні двотижневі курси з підготовки вихователів, які щорічно організовувалися у районних центрах перед початком сільськогосподарських робіт, дуже часто не направляли людей. Коли це й робилося, то, як правило, направлені не забезпечувалися харчуванням на даний період, як це вимагалось. Через це люди часто відмовлялися їхати туди. Але, якщо і були такі, що закінчували курси вихователів, то голови колгоспів, вважаючи, що ця робота не потребувала значних зусиль, ставили туди не їх, а непрацездатних, літніх жінок, інвалідів. До того ж, як правило, це були люди з нижчою освітою, які не могли забезпечити ні належного догляду, ні, тим більше, виховання дітей, що були їм доручені. Наприклад, у колгоспі ім. Калініна Ярупського району Житомирської області завідувачем садком був призначений інвалід, функції якого полягали лише в отриманні продуктів харчування. Все ж інше по черзі мусили робити матері дітей, що перебували у садку, або дівчатка-підлітки, яким важко було працювати на польових роботах [17, с. 4]. А в радгоспі ім. 40-річчя Жовтня Іванівського району Київської області взагалі не було передбачено в дошкільних дитячих закладах посади вихователя [14, с. 78]. При існуючій системі призначення, працівники дитячих установ часто змінювалися очільниками господарств і на їхні місця призначалися нові непрацездатні.

Через таке траплялися досить прикрі ситуації. Наприклад, нерідкими були випадки направлення на роботу в дитячі установи небезпечно хворих колгоспниць. Так, у 1960 р. у колгоспі «Україна» Криничанського району Дніпропетровської області його керівник поставив працювати вихователькою хвору на туберкульоз легенів колгоспницю [4, с. 153]. А в 1965 р. у колгоспі «Соціалістична перемога» Малинського району Житомирської області та радгоспі с. Бобрик Броварського району Київської області працювали хворі люди, до того ж похилого віку [14, с. 78]. На працюючих у колгоспних дошкільних закладах не поширювалися ніякі пільги, що мали їхні колеги у містах, а робота у дитячих садках не зараховувалися у педагогічний стаж. Заробітна платня їх була вкрай низькою. Саме через те, що керівництво господарств їхню роботу не вважало за важливу і соціально значиму, воно відповідним чином і оцінювало її. По суті зарплатня завідуючої, виховательки не перевищувала середньої зарплатні рядової колгоспниці. Про її рівень можна отримати уявлення з штатного розкладу адміністративно-управлінського апарату колгоспу ім. Молотова Криничанського району Дніпропетровської області та оплати його праці. У 1960 р. завідувача дитячим садком і куховарка отримували за один день своєї роботи 1,5 трудовдя, няня за догляд за групою з 4 – 5-и грудних дітей або дітей старшого віку у кількості 15 осіб – 1,25 трудовдя. Це становило відповідно 45 та 37,5 трудовднів на місяць. Тоді, як скажімо касир-рахівник отримував 60, помічник бухгалтера – 70 трудовднів, не говорячи вже про старший управлінський та керівний персонал [5, с. 6, 21]. У 1964 р., коли господарство вже працювало в умовах грошової оплати праці своїх трудівників, завідуючій було встановлено зарплатню в розмірі 40 крб (це у сучасному грошовому вимірі становить приблизно 200 грн), а всім іншим працівникам – по 30. Це становило відповідно 12 і 13 місця з 14 рівнів оплати працівників адміністративно-управлінського та обслуговуючого апарату господарства. Більше за них отримували навіть експедитор, завгосп – 50 крб, водій голови колгоспу – 60 крб [6, с. 22].

Серйозною проблемою для колгоспних дошкільних закладів була неможливість забезпечити в них належне духовне виховання та відповідне медичне обслуговування дітей. На відміну від міста, де з дітьми регулярно проводилися заняття з музики, співів, танців, малювання, у переважній більшості дитячих садків села про це взагалі не йшлося. У той час, як у міських дитячих садках були медичні кабінети і в їхніх штатах обов'язково була медична сестра, яка слідкувала за станом

здоров'я дітей, санітарним станом приміщень, якістю продуктів, відповідністю страв санітарним і дієтичним нормам, один-два рази на місяць дітей обов'язково оглядав педіатр, у селі цього не було. Медичний догляд за дітьми там взагалі був серйозною проблемою. Через недостатній рівень розвитку сільської медицини, низький рівень забезпеченості її медперсоналом, практики регулярного обстеження малюків у дитсадках не існувало. Медогляди відбувалися епізодично. Лише у випадках якоїсь пошесті. При тій антисанітарії, що була у колгоспних садках, недотриманні правил гігієни, така робота медичної служби призводила у дитячих дошкільних закладах до значної захворюваності різноманітними хворобами. Так, у 1955 р. у колгоспах ім. Чапаєва Харцизького району Сталінської області п'ятеро дітей через відсутність у садку необхідної кількості рушників і мила, захворіли на кон'юнктивіт [13, с. 15]. Улітку 1956 р. в Херсонській, Кримській, Вінницькій областях мали місце харчові отруєння дітей [16, с. 67]. У 1958 р. у дитячих садках Криничанського району Дніпропетровської області діти масово хворіли на кишкові захворювання, кір, коклюш, скарлатину [1, с. 61].

Отже, у 1950-х – першій половині 1960-х рр. система дитячих дошкільних закладів на селі перебувала у досить непростій ситуації. Вона повністю знаходилася на утриманні колективних господарств, позиція керівників багатьох з яких, з одного боку, та слабкі економіки яких, – з іншого, не дозволяли приділяти їй роботі належної уваги і відповідного матеріального, фінансового і організаційного забезпечення. У результаті, сільські дошкільні установи мали вкрай бідну матеріальну базу, незадовільне кадрове забезпечення, не відповідали медичним, педагогічним вимогам, не мали умов для належного утримання дітей, їх фізичного і духовного виховання. Цим вони серйозно поступалися своїм міським аналогам. Така ситуація була однією з реалій тогочасного повсякденного буття села.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.1703, оп. 1, спр. 347. – Далі: ДАДО.
2. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 594.
3. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 383.
4. ДАДО. – Ф. 4960, оп. 1, спр. 360.
5. ДАДО. – Ф. 5932, оп. 1, спр. 576.
6. ДАДО. – Ф. 5932, оп. 1, спр. 73.
7. **Лубко І. М.** Спроби аграрних перетворень М. С. Хрущова та їх вплив на українське село (1953–1964) : автореф. дис. на здобут. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Лубко. – Черкаси, 2002.
8. **Марчук В. В.** Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II половина 40-х – перша половина 60-х рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобут. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Марчук. – Запоріжжя, 2007.
9. **Рибак В. І.** Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921–1991 / В. І. Рибак. – К.; П., 2000.
10. **Романюк І. М.** Українське село у 50-х – першій половині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 27, оп. 19, спр. 5976. – Далі : ЦДАВОВУ.
12. ЦДАВОВУ. – Ф. 582, оп. 11, спр. 494.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 582, оп. 11, спр. 516.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 15, спр. 4757.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 15, спр. 1751.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 15, спр. 2882.
17. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 22, спр. 153.

Надійшла до редколегії 29.12.2009.